

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ РІЗДВЯНИХ СВЯТ: КОЛЯДИ І ВЕРТЕП

Михайло ВОЗНЯК

Зразок найдавнішої коляди “Предвічний родися пред літи” зустрічається в одній із старих збірок українських коляд на кількох аркушах рукописної “Тріоди” в Національному музеї у Львові в роках 1661-1680 з припискою: “Тие пѣсни набожние внесение в богоспасаемий град Старую Сол и начертание многогрѣшним Теодором Рясновским, родичом з Дунаева спод Рогатина”. Ця збірка набожних пісень цікава з трьох поглядів. Вона свідчить, що від початку на українському ґрунті існували паралельні тексти набожних пісень у церковнослов'янській і наближеній до народної мові, що поширювалася набожна пісня на українському ґрунті із заходу на схід і що такі твори популяризувалися під час ходіння “зі звїздою і вертепом”. Коляда, основана повністю на апокрифічній легенді, зливалася з давнішою від неї колядкою.

Ось зразок початку і закінчення ще однієї з найдавніших наших коляд українською мовою:

Кроль з Емперу к нам приходит,
Богъ от Дѣвы гди ся родит:
з небес ступив...
до нас ступивъ
на земние крає...
... триумфуймо,
поступуймо
вси весолим крокомъ.

Останні слова вказують, що пісню співа-но при ходженні зі звїздою або й вертепом. Її запис віднесено до 1667 року.

Коляди наївного типу. Це зразки, що потрапили в “Богогласник” — антологію української набожної пісні кінця XVIII ст., зокрема коляди “Дивная новина”, “Предвѣчний родилься подъ льти”, “Новая радость свѣту ся зъявила), “Нова радость стала, яка

не бывала”, “Небо и земля нынѣ торжествують” тощо. Наскільки відомо, виходячи з досі опублікованого матеріалу, коляди такого наївного типу спочатку переважали. В їх основу покладено, як правило, євангельське оповідання, відзначаються вони простотою укладу й тону та разом з тим теплим почуттям. Епічний елемент в них переважає, а догматичні категорії тільки доповнюють і висвітлюють головне оповідання.

“Бог предвічний”. Перлиною між нашими наївними колядами вважається дуже популярна в Галичині “Богъ предвѣчний”.

Він прийшов у світ, щоб увесь його люд потішився. Про це напередодні повідомив небесний посол-ангел пастирів, убогих вівчарів. Про трьох царів згадано тільки у формі запитання: “Тріє цари, где идете?” Щоб не вносити дисгармонії в радісний настрій, вони відповідають:

Мы идем въ Вифлеем,
внчүем зъ покоем,
повернемся.

Строфа сучасного тексту коляди про те, що царі повернули іншим шляхом, це, імовірно, пізніша вставка, бо її нема в первісному тексті, який зберігся з кінця XVIII ст. Тут згадана потреба втечі Йосипа й Марії з Ісусом:

Йосифу ангел мовил,
з Дитятком, з Маткою,
зъ быдлятком, з осятком
бы ся храниль.

Догматичного елемента в коляді небагато. Поза величанням Бога предвічним на початку коляди, хіба ще оця строфа:

Людскость зъ боством въ едном чину
ангели хвалили,
Христово славили
нарождения.

При звеличенні Христового приходу на світ не бракує й пастирів:

Пастиріє выгравают,
якъ Богу и пану,
благъ въчных гетману,
дары дают.

Останні три строфи закликають і людей завжди віддавати Богові честь, славу та спів, славити його та просити милосердя для себе.

Триумф убогості. Залюбки підкреслює коляда, що бідні вівчарі випередили трьох царів вклонитися тому, хто народився в убогій стайні чи шопці, бідніший від найбідніших на землі, бо лежить на сні

и зимно терпить; створитель дрижить,
которій въ руках свѣтъ держить.

Убога проста людина відчуває, що свято народження Христа — це одночасно її свято, апофеоз убогості, зрівняння її з верствами, які, може, й за людину її не мають; не тільки зрівняння, а й вивищення, бо чудо втілення й відкуплення відбулося в її обставинах, в її становищі та скромних умовах життя.

Націоналізація в колядах. Народження Христа є тільки тлом, а на цьому тлі змальовані картини українського сільського життя. Це не якісь східні народи: араби, турки чи євреї поспішають до стайні чи шопи, коли їх збудили ангели, це йдуть із дарунками справжні українські парубки:

Кладут булку і гомулку,
а до того масла много
із ягням пред Дитям.
Потом грали во кимвали,
во свиріли і сопіли,
співали, плясали.

Так змальовує сцену з пастирями коляда “Нині, Адаме, возвеселися”, а в прегарній коляді “Цвіт мисленний днесь ся родит” сцена з пастухами представлена простою, сердечно-широю й поетичною промовою:

Пастиріє там приспіли,
Бога в плоти гди узріли,
яко Творца витают,
честь от сердца воздают:
“Прийми віру
за офіру,
преблагий Боже.
Болше не може
пастирь дати
з подлой хати
кромі ягняти”.

Перенесення вифлеємського сценарію в Україну, в її сільський світ із його звичаями й обставинами, почуваннями та способом мовлення надає нашим колядам високої літературної цінності без огляду на те, чи були вони оригінальними в українського поета, чи наш поет мав готові зразки в західноєвропейській, зокрема польській, коляді. А коли переніс поет вифлеємський сценарій в українські обставини, мусив уявляти собі по-своєму різні моменти, згадані в Євангелії, й творити на підставі того, що знав і бачив, словом, переносити свій власний світ у коляду й націоналізувати її щоразу так, що світський елемент переважав.

Характер коляди. З цим тісно пов’язані її форма й характер. Характер неодмінно ідилічний, але у формі однієї коляди переважає оповідання й опис із епічним елементом, у формі другої зустрінеться діалог двох і більше осіб із вкрапленням якогось драматичного елементу. Наскрізь драматична стара коляда XVII ст. “Не плач, Рахиле”, без сумніву, тісно пов’язана з різдвяною драмою, тоді як коляда “Согласно співайте” — з вертепом. Коляда “Не плач, Рахиле” складає діалог, де Рахиль плаче за своїми дітьми, яких повбивав Ірод, а співець втішає її. Так само є коляди, наближені своїм змістом і характером до різдвяних віршів. Коляди цього роду залюбки використовують тему гріха прабатьків і прогнання їх із раю. Імовірно з XVII ст. походить коляда, будова якої нагадує давніший історичний вірш “Ой ріко Стиру” й улюблену форму різдвяного й великоднього вірша.

Ця коляда починається:

Гди Богъ Адама створиль руками во образъ славы его,
дал єму жену на имя Єву з ребра боку львого.

Обіцяв йому, що зазнаватиме в раю розкоші з жінкою, але заборонив торкатися одного дерева.

А врагъ злослівий, а не жичливий такъ Єву намовляєть:

“Озми яблоко, моя коханко”, такъ си изражаєть.

Згрішила Єва, згрішив за нею й Адам.

Творецъ приходить, до ныхъ говорить, на Єву поглядаєть.

Адамъ стенаєть, слезы вливаєть, на Єву поглядаєть.

Рече Богъ женъ: “Кто ти повель древа ся дотикати?”

Єва, стенаєть, слезы вливаєть, на змыю поглядаєть.

Коляда закінчується тим, що Бог проклинає змію.

Інша коляда, на ту ж тему й так само побудована, закінчується вигнанням Адама з раю та призначенням йому обробляти землю. На таку ж тему є тепер гарна популярна коляда “Ходить Господь по раю”.

Коляди з перевагою догматичної рефлексії. За західноєвропейським прикладом у Західній Україні почато співання коляди в церкві, де вимагалися строгість і стриманість у змалюванні реалістичних рис, ніж поза церквою, допускаючи дві-три побутові рисочки. Вийшовши з церковних кіл і призначені для церкви, коляди віддавали перевагу догматичній рефлексії. Їх автор мусив користуватися набутками християнської теології, твердо стояти на догматичному ґрунті, його уява не сміла йти непротореними стежками, вживати невживаних у церковному богослужінні порівнянь і поетичних прикрас. Внаслідок цього холодне догматизування й тим самим риторика брали гору над вільною поетичною творчістю. Тільки в небагатьох випадках, де наша коляда черпала зміст просто з євангельського оповідання, де автор прибирав це оповідання в легку спопуляризовану форму й “... де дійсно релігійний настрій і глибоке чуття автора здужали перетопити ті далекі від себе елементи в одну органічну цілість, — каже Іван Франко, — там тільки ми одержали пісні дійсно зразкові, твори високої поетичної стійності, яких не постиглась би жодна література на світі й котрі сміло можуть видержати порівняння з найкращим, що тільки є на полі християн-

ської гімнології, твори, котрі справедливо й по заслуді здобули собі серед народу таку широку популярність і не втратять її доти, доки серед того народу тривати буде тепле чуття релігійне й прив'язання до своїх гарних та поетичних звичаїв та обрядів”.

Зразок коляди догматичного типу. До найкращих коляд догматично-релігійного типу належить коляда “Богъ натуру”. Бажаючи врятувати натуру, себто людину, народжену під прокляттям первородного гріха, й посадити її в небесному Сіоні, зійшов сам Бог і став у всьому схожим на нас, але, незважаючи на це, залишився Богом. Це така таємниця, якої не можна усвідомити й дослідити, й автор сходить із догматичної висоти та закінчує строфу закличком до Богородиці повивати й годувати грудьми своїми Сина. Цей заклик, що логічно не дуже в'яжеться з попередніми абстрактно-догматичними висновками, відсвіжає почуття співця та слухача коляди, уводить його в теплий і близький йому світ родинного життя, й завдяки цій, зробленій часом навіть незручно й неартистично, домішці наївної поезії до рефлексійної здобували коляди цього типу популярність.

Можна додати, що будова й арія коляди “Богъ натуру” так нерозривно сплітаються, що підказують думку, ніби її автором і композитором була одна й та сама особа. Певно, це можна сказати про більшість коляд, наприклад, про дуже гарну коляду “Радость нам ся являє”.

Культурне значення коляди. Таким чином, із складних причин і обставин вплив характер коляд, який зробив їх не тільки важливим релігійним чинником, засобом поширення віри й побожності, а й моралізаційним і цивілізаційним. Урочиста й радісна коляда (взяти б хоч гарну коляду “Вселенная, веселися”) несла в українську хату радість і теплий настрій, що впливав на уяву й підносили дух до висот ідеальних бажань і праг-

нень. Із релігійного боку це справляє сильне враження на людей палкої віри, коли сотні й тисячі зібраного в церкві народу з захопленням виспівують ті справжні перли церковної поезії, якими є коляди. З церкви від носіїв зірки й вертепу дісталися вони до хат, де з не меншим захопленням виспівують їх родини й досі в західноукраїнських землях.

Вертеп, з яким ходили студенти, бурсаки, пиворізи, а далі ремісники й інша молодь по хатах найзаможніших господарів, це великий, у два аршини з вершком високий і півтора аршини широкий, дерев'яний короб, зроблений із тонких дощочок і картону. Короб поділений на два поверхи. Горішній представляв Вифлеєм. Тут відбувалися тільки духовні події, пов'язані з Різдвом, сцени з ангелами, трьома магами, пастухами тощо. У долішньому поверсі посередині стояв трон Ірода, а збоку висів дзвінок, у який дзвонив паламар. Підлога застелена хутром, щоб не було видно щілин, які розходилися на всі боки й по яких виконавець виводив ляльки на сцену та водив їх, куди треба було, тримаючи за дріт. Виконавець, схований за задньою стіною короба, говорив за ляльок різними голосами, відповідно до ролей дійових осіб. Крім того, при виставі бував за сценою хор, що співав молитви й духовні канти, а також музика зі скрипкою, під яку співали й танцювали ляльки.

Зірка. Разом із вертепом носили звичайно й зірку. Це ліхтарня з грубого паперу, від якої відходить шість великих рогів або променів на всі боки; сама ліхтарня закріплена на високій жердці непорушно, а промені крутяться довкола осі з допомогою блока та протягнутого від нього шнурка. На одному боці ліхтарні намальоване людське обличчя або сонце, на другому — поклоніння магів або щось подібне. Всередині вставлена свічка, яка освітлює як усі фігури, так і цілу ліхтарню. Носії зірки співають коляди. В Західній Україні у містечку Стара Сіль співано при ходженні із зіркою ще до 1680 р. таку пісню:

Ангели, співайте,
честь Богу отдайте.
І ми с пастирми спішімо,
уклонне Бога приймімо.
Пророци прорекли,

честь Богу принесли,
же ся рачил народити,
з нами на землі прожити.

Скочми за зізвдою
зо всею дружиною,
где світлость луча сіяєт і т.д.

Шопка. З вертепом не слід плутати польських ясельок, де ляльки нерухомі і утворюють якийсь малюнок. Був загальний звичай у Західній Європі ставити по церквах на Різдво Христове ясла з ослом і волем. Нашому вертепові відповідає польська шопка. В польській вертепній драмі був танець вояків і селянок, з'являвся і український козак, виводився карпатський горянин і виступав єврей, що вмів кожного обдурити, але сам потрапляв у кігті чорта. Таким чином, інтермедійна частина польської вертепної драми — це низка не пов'язаних між собою сцен, де виступали перед публікою різні типи з найближчого оточення із збереженням характерних прикмет їхньої мови, манери та своєрідних поглядів, словом, оригінальна панорама племен, мов і станів.

Ляльковий театр у пропаганді християнства. Вертеп — це різновид лялькової вистави. Батьківщиною її був Єгипет. Створювалася для розваги, без якогось зв'язку з релігією. Однак з часу поширення християнства серед європейських народів і в середніх віках почав ляльковий театр помалу набирати й дещо іншого характеру, не перестаючи виконувати й свої раніші обов'язки. З допомогою ляльок почало християнське духовенство знайомити своїх нових вірних з найголовнішими подіями євангельських оповідань. Вже в IX ст. у Римі був звичай ставити на Різдво Христа ясла з постатями Ісуса, Марії, Йосипа й інших; головною була постать Діви Марії й від неї почали називатися такі постаті маріонетками, а пізніше й цілий ляльковий театр — маріонетковим, без огляду на те, чи він був церковного, чи світського змісту. В XVII ст. почалася нова доба лялькового театру. На нього з'явилася мода: спочатку забавлялися ним на дворах усяких визначних людей, а потім він перейшов і в народні маси. Як окрема галузь лялькових вистав, з'явився вертеп із духовною частиною й вертепною драмою в Західній Європі не раніше XVI ст., а звідти перейшов у XVII ст. в Польщу й на Україну.

Український елемент у шопці. Український вертеп має аналогію в польській шопці й білоруській бетлейці. Серед народів, що виступають у світській частині шопки, був і представник смаглявих українців, а в її побутові сцени проникав також український елемент: дячок торгувався за дзвін по душі покійника. Інша сценка змальовувала п'яного селянина, що, вертаючи додому, на різні лади присікався до жінки, щоб її побити, але вона виконувала всі його примхи. Нарешті велів постелити собі спати надворі, вклався й, дивлячись на небо, вказав на Велику Ведмедицю, що має на Україні народну назву Віз, та запитав, як вона називається. Почувши слово "віз", розгніваний селянин кричав: "То я тобі собака, що мене під возом спати кладеш?" й починав бити свою жінку.

Документ популяризації вертепу. Немає даних визначити час, коли вертеп з'явився в Україні, а щодо території — дотеперішні дослідження стверджують, що вертеп з'явився найперше в Західній Україні. Псалом на Різдво Христа в копії 1738 р. (опублікував Франко) свідчить про велику популярність українського вертепу вже наприкінці XVII ст. На звістку про народження Христа збирається довжелезна черга пар людей для привітання новонародженого й несуть різні подарунки Христові. Останні — це звичайна річ у різдвяних драмах, вертепі, діалогах, віршах і колядах; тут і там можна говорити про вплив іконографії Різдва Христового. Так само звичайна річ у народній комедії, й у ляльковому театрі зокрема, інтерес до показу не тільки представників різних суспільних верств власного народу, а й інших народностей, як це бачимо саме в псалмі копії 1738 року. Поодинокі вислови та згадки про таких ремісників, як гонтарі, про годівлю овець і дерев'яний промисел вказують, що вірш складено в підкарпатських околицях. Характерне тут групування осіб у пари, типове для

техніки вертепної драми, й такі епізоди, як із Досею, що спекла порося, "нім Бога вздріла, порося ззіла", вказують, що сцени вертепу створені фантазією автора псалму. Слід гадати, що той вертеп (його тексту досі не віднайдено) був багатий на дійові особи й побутові сцени, близькі й улюблені народом. Цікава згадка в псалмі про козака:

Зтямив о Бозі,
став на залозі
козак із рогом
перед порогом.
Також лях з луком
приїхал з фуком,
мимо залогу
втисся ко Богу.

Франко припускав, що між козаком і ляхом відбувалась комічно-драматична сцена: козак стояв на сторожі біля Христової шопи й, мабуть, не хотів пустити ляха, що по якійсь перепалці дотиснувся до шопи. Не так боротьба козака з ляхом, як деякі наголоси (Досея — порося) вказують як на місце народження "псалми" на якусь місцевість Підкарпаття, бодай недалеко від Лемківщини. Витворившись на українсько-польському пограниччі, український вертеп і коляда вертепного характеру мають спільні риси у формі й обставинах, наприклад, гра на інструментах, із такими ж польськими творами. З огляду на те, що "псалм" знайшовся в рукописній збірці з Полтавщини з другого десятиліття XVIII ст., проф. Михайло Грушевський схильний датувати його кінцем XVII ст.; в такому разі, вже в ті часи здобув український вертеп широку популярність, зберігаючи на довгий час у народних масах форму шкільної драми в духовній частині вертепу, а інтермедії — в напівімпровізованих веселих сценах із картинами щоденного життя й народного побуту.

м. Львів